

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Burgerschap als Amsterdammerschap

Een essay over mogelijke nadelen van het gebruik van (uitsluitend) Amsterdammerschap in burgerschapsonderwijs

de Waal, T.

Publication date

2022

Document Version

Final published version

License

CC BY-NC-SA

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Waal, T. (2022). *Burgerschap als Amsterdammerschap: Een essay over mogelijke nadelen van het gebruik van (uitsluitend) Amsterdammerschap in burgerschapsonderwijs*. (Vijf essays over burgerschap en democratisering). Openresearch.amsterdam. <https://openresearch.amsterdam/nl/page/90868/burgerschap-als-amsterdammerschap>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Essay

Burgerschap als Amsterdammerschap

Een essay over mogelijke nadelen van het gebruik van (uitsluitend) Amsterdammerschap in burgerschapsonderwijs

Tamar de Waal

*Amsterdam kenmerkt zich door een grote diversiteit van haar bevolking. Al eeuwenlang trekt Amsterdam een grote variëteit aan mensen aan. Mensen die zich, eenmaal hier gesettled, net zo Amsterdammer voelen als mensen die hier al veel langer zijn. De diversiteit maakt Amsterdam uniek en biedt een grote rijkdom aan de stad en haar inwoners. Maar het vraagt ook wat van haar inwoners. Je verbinden met de stad betekent ook dat je leert omgaan met de verschillen in de stad. Burgerschapvaardigheden van haar inwoners zijn in een diverse stad als Amsterdam een absolute voorwaarde voor een prettig leefbare stad.
[...]*

Amsterdams burgerschap, oftewel Amsterdammerschap, staat voor jezelf kunnen zijn in een diverse omgeving en een ander ook die ruimte gunnen. Het staat voor het vermogen om in gelijkwaardigheid samen de stad vorm te geven. Dat gaat niet altijd vanzelf. Burgerschap en diversiteit zijn niet alleen mooi, maar ook complex. De praktijk laat zien dat verschillen tussen mensen helaas ook vaak samengaan met segregatie, kansenongelijkheid, achterstelling en conflict. Het is daarom belangrijk om actief Amsterdammerschap te bevorderen. Een belangrijke rol is daarbij weggelegd voor het Amsterdamse onderwijs.

Introductie

In dit essay sta ik stil bij de mogelijke nadelen van het gebruik van ‘Amsterdammerschap’ als niveau van identificatie en instructie binnen burgerschapsonderwijs op basis- en middelbare scholen in de gemeente Amsterdam. Zodra burgerschapsonderwijs wordt ingevoerd of aangescherpt, speelt direct de vraag: *waarvan* zijn we eigenlijk burgers? We wonen in een buurt, in een stad of dorp, in een provincie, in een land – en op de wereld. Wat betekent dit precies voor burgerschap? Of preciezer: hoe moet de overheid burgers aanspreken, met als gevolg dat bepaalde identiteiten worden aangemoedigd? De meeste democratische rechtsstaten investeren vooral in burgerschapsvorming op het niveau van de nationale staat (zie bv. Eurydice 2017). In Nederland zou dit inhouden dat burgerschapsonderwijs zou draaien om de vraag: wat betekent het om een Nederlands burger (of een Nederlander) te zijn? De meeste scholen in Nederlandse gemeenten doen dit inderdaad – maar de stad Amsterdam vormt hierop één van de uitzonderingen.

In het burgerschapsonderwijs in de hoofdstad staat het *Amsterdammerschap* centraal. Dit blijkt uit overheidsdocumenten, voortgangsbrieven, lesmaterialen en georganiseerde evenementen, onder meer in Pakhuis de Zwijger. Op de website van de gemeente staat dat het Amsterdammerschap ‘staat voor je eigen mening hebben en respect voor die van de ander’ (Amsterdam.nl, n.d.). En in alle beleidsdocumenten, onder meer over het ‘Stadslab’, wordt uitsluitend gesproken over ‘Amsterdammerschap in het onderwijs’ (bv. Voortgangsbrief, 21 december 2021). Bij mogelijke keerzijden van deze beleidskeuze zal ik dus stilstaan. Voor alle duidelijkheid, dit betekent niet dat ik stel dat de keuze van de gemeente Amsterdam voor het cultiveren van ‘Amsterdammerschap’ onwenselijk is. Voor zover relevant: ik ben zelf ook Amsterdammer en voel me dat ook. Maar ik denk toch dat het verstandig is stil te staan bij de mogelijke gevolgen ervan, met als doel om te onderzoeken of er kansen blijven liggen en hoe dat tegen te gaan.

Voordat ik start wil ik benadrukken dat dit uiteraard een deelonderwerp is, binnen diverse (beleids)vraagstukken rondom burgerschapsonderwijs. Naast de vraag van identiteit speelt

daar veel meer. Bijvoorbeeld: wat is precies de taak (en de grenzen daarvan) van de overheid omtrent burgerschapsvorming? Wat moeten we precies verstaan onder ‘democratische vaardigheden’, onder meer in tijden van klimaatverandering en digitalisering? Hoe kunnen mogelijke spanningen tussen onderwijsvrijheid en burgerschapsonderwijs geadresseerd worden? Hoeveel kunnen scholen eigenlijk betekenen als het aankomt op burgerschapsvorming? Et cetera. Deze vragen behoeven ook reflectie, maar ik leg ze voor nu terzijde (zie wel bv. De Waal 2019). In wat volgt, zal ik eerst een korte schets geven van de urgentie van burgerschapsonderwijs en de huidige Nederlandse context. Daarnaast zal ik stilstaan bij drie mogelijke nadelen van het centraal stellen van ‘Amsterdammerschap’, oftewel stadsburgerschap, in burgerschapsonderwijs. Het eerste nadeel dat ik bespreek is dat het meerlaags burgerschap dat EU-burgers bezitten, te weinig benadrukt wordt. Het tweede is dat het te weinig bijdraagt aan een inclusief nationaal burgerschapsideaal. Het derde is dat het zou kunnen bijdragen aan verdere (ervaren) ongelijkheid tussen stad en niet-stad.

Burgerschapsonderwijs in Nederland

Geen enkel mens wordt als democraat geboren. Dat is een zin, of inmiddels een gemeenplaats, die vaak valt als het over burgerschapsonderwijs gaat. Maar het klopt. In een democratie staan waarden als vrijheid en individuele ontplooiing hoog in het vaandel, maar dat betekent niet – of sterker, juist niet – dat burgerschap in een democratische rechtsstaat vrijblijvend is. Een burger moet goed op de hoogte zijn van haar rechten en plichten en bepaalde democratische vaardigheden bezitten om zich te kunnen manifesteren in de democratie en de bredere samenleving. Oftewel, democratisch burgerschap vergt educatie en vorming (bv. Eidhof 2020; Nieuwelink 2020; Tonkens & Hurenkamp 2021; Loobuyck 2022).

Dit uitgangspunt dringt ook steeds meer door in de Nederlandse politiek en sinds 1 augustus 2021 zijn basis- en middelbare scholen aan het werk gezet met ‘een verduidelijking van de burgerschapsopdracht’. Deze wetswijziging, ontworpen en ingevoerd door voormalig minister Slob (ChristenUnie), schrijft voor dat scholen meer aandacht moeten besteden aan burgerschapsonderwijs. De nieuwe wet bevordert ‘actief burgerschap en sociale cohesie’, door respect voor- en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat bij te brengen, ‘zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens’. Daarnaast moeten scholen leerlingen ‘sociale en maatschappelijke

competenties' bijbrengen zodat zij bij kunnen dragen aan de pluriforme, democratische samenleving met daarbinnen 'verschillen in godsdienst, levensovertuigingen, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid'.

Het is, denk ik, een terecht punt van zorg dat Nederland afgelopen decennia te weinig heeft geïnvesteerd in burgerschap. Uit verschillende vergelijkende internationale en nationale studies blijkt dat Nederlandse scholieren relatief weinig weten van democratie en rechtsstaat (bv. ADKS 2018/2019). Ook toonde een recent onderzoek van het Verwey-Jonkers Instituut in opdracht van de Anne Frank Stichting aan dat de steun voor democratie, grondrechten en rechtsstaat onder Nederlandse jongeren (18-24 jaar) 'niet onvoorwaardelijk is'. In dit rapport, getiteld *Democratisch Bewustzijn in Nederland*, wordt gesproken over een tendens van 'fluïde en opportunistische steun voor de democratische grondrechten' (Van Wonderen, 2021). Uit het onderzoek bleek ook dat één op de drie Nederlanders (dus breder dan jongeren) meent dat grote maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor minder rekening wordt gehouden met de belangen van verschillende groepen of als oppositiepartijen niet mogen meepraten of meebeslissen.

Als we kijken naar burgerschapslessen in het onderwijs, dan is dit in Nederland (pas) sinds 2006 verplicht. In 2016 stelde de Inspectie van Onderwijs echter vast dat het burgerschapsonderwijs in Nederland weinig verband kende, dat het scholen niet duidelijk was wat ze moesten onderwijzen en ook dat er weinig zicht bestond op wat leerlingen uiteindelijk opstaken. De nieuwe wet zou hier verbetering in moeten brengen. Recente Kamervragen laten echter zien dat scholen momenteel ook met het nieuwe kader worstelen, bijvoorbeeld met betrekking tot wat er nu precies van ze verwacht wordt en wanneer de overheid wellicht ingrijpt (bv. Aansluiting van de Handelingen, 2021-2022, nr. 2893). De nieuwe burgerschapsopdracht is recent ingevoerd, dus het zou te dierf zijn nu al te concluderen dat het geen goede wetgeving zou zijn. Maar de stoeve start toont wel aan dat het voor scholen gewoonweg niet evident is wat ze precies moeten doen als het op burgerschapsonderwijs aankomt.

Als we verder inzoomen op de vraag welke identiteiten naar voren komen in de nieuwe burgerschapsopdracht dan valt op dat over de maatschappelijke competenties gesteld wordt dat die in staat moeten stellen 'deel uit te maken en bij te dragen aan de pluriforme, democratische *Nederlandse* samenleving' (cursivering toegevoegd). Daarnaast moet respect en kennis worden bijgebracht over de democratische rechtsstaat 'zoals

verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens'. Ik lees dit niet als een heel expliciete opdracht uitsluitend in te zetten op Nederlands burgerschap, maar zeker ook niet als uitnodiging om in het onderwijs te werken met, bijvoorbeeld, stadsburgerschap of Europees burgerschap. De verwijzing naar universele rechten en vrijheden van de mens zou impliciet kunnen verwijzen naar een vorm van wereldburgerschap, maar de term valt niet.

Belang van meerlaags burgerschap

Als gezegd heeft Amsterdam gekozen het burgerschapsonderwijs vrijwel volledig op te hangen aan Amsterdammerschap. Vanuit de wettelijke opdracht hoeft dit geen probleem te zijn. De democratische rechtsstaat, Grondwet en universele mensenrechten gelden op het bestuurlijke niveau van Amsterdam, en Amsterdam maakt deel uit van de Nederlandse samenleving. Bovendien is het pleitbaar dat het, uiteindelijk, een beetje arbitrair is met welke identiteit je werkt in het burgerschapsonderwijs, zolang het doel maar bereikt wordt: burgers equiperen met de benodigde burgerschapskennis en vaardigheden.

Toch stip ik als eerst mogelijk nadeel aan dat het Amsterdammerschap als uitgangspunt van het burgerschapsonderwijs kan bijdragen aan dat Amsterdammers zich *uitsluitend* betrokken voelen bij Amsterdam. Sentimenten van Amsterdams chauvinisme heersen natuurlijk al in de stad, maar het moet toch benadrukt worden dat alle Europese burgers bezitters zijn van meerdere burgerschappen. Zij hebben formeel zowel Europees als nationaal burgerschap en kunnen hun stem uitbrengen bij meerdere verkiezingen: gemeenteraadverkiezingen, provinciale verkiezingen, nationale verkiezingen en EU-verkiezingen. Burgerschapsonderwijs moet daarom aandacht besteden aan al deze lagen van politiek lidmaatschap en bestuur. Amsterdammers moeten zich bewust zijn van hun positie, rechten en verantwoordelijkheden binnen deze verschillende, maar ook vervlochten, politieke gemeenschappen. Immers, als Amsterdammers te weinig affiniteit ontwikkelen met het meerlaags burgerschap dat ze bezitten en daarmee te weinig 'lotsverbondenheid' (Williams, 2003) voelen met, bijvoorbeeld, Nederland en Europa, dan maken zij mogelijk weinig gebruik van de politieke rechten en mogelijkheden die ze hebben. Dit dient ook niet het belang van Amsterdam: nationale en Europese verkiezingen en politieke ontwikkelingen kunnen grote gevolgen hebben voor de stad Amsterdam en haar Amsterdammers.

Het is voorstelbaar dat het voor basis- en middelbare scholen lastig is aandacht te besteden aan bijvoorbeeld EU-burgerschap. De instituties van de Europese Unie zijn complex, mogelijk voelen ze voor veel leraren ver weg en een deel van de leerlingen meent wellicht dat Nederland uit de EU zou moeten treden. Daarnaast: burgerschap coherent onder de aandacht brengen zonder de EU te behandelen is al lastig genoeg. Toch meen ik dat burgerschapsonderwijs zonder expliciete verwijzing of aandacht voor Europees burgerschap – en dit geldt voor ieder schoolniveau – te kort schiet, vanwege het belang en de invloed van de EU op de politiek, ons recht en de toekomst van Europa.

Bovendien biedt aandacht voor meerlaags burgerschap een mooie aanleiding om in het onderwijs stil te staan bij het punt dat verschillende identiteiten en identificaties elkaar niet hoeven uit te sluiten. Het is heel goed mogelijk Europeaan én Nederlander én Amsterdammer te zijn. En in een wereldstad als Amsterdam kunnen individuele stadsburgers nog meer identificaties hebben. Dit kan van alles zijn: met culturele, sportieve of religieuze groepen, met delen van Nederland of met landen waaruit zij, of hun ouders (of hun voorouders) gemigreerd zijn. Burgerschapsonderwijs kan benadrukken dat het bij al deze vormen van meerlagigheid in identiteit in principe niet gaat om of-of maar om en-en (Çankaya, 2020).

Een vraag die op de achtergrond speelt bij burgerschapsonderwijs, meerlagigheid en identiteit is hoe ‘wereldburgerschap’ begrepen moet worden in dit alles (bv. Nussbaum 2002). Formeel bestaat wereldburgerschap niet en er zijn geen mondiale verkiezingen. Wel bestaan de Verenigde Naties en mensenrechtenverdragen, die bovendien expliciet opgenomen zijn in de aangescherpte burgerschapsopdracht. Om deze reden kunnen Amsterdamse scholen zeker aandacht besteden aan wereldburgerschap – en de gemeente stuurt hier ook op aan, afgaande op de materialen van de modules omtrent ‘Fawaka’. Het is hierbij belangrijk, meen ik, dat benadrukt wordt dat mensenrechten de ruggengraat zijn van onze democratische rechtsstaat en ons nationale burgerschap, als ook van ons stads- nationaal en EU-burgerschap. Ze kunnen dus niet alleen geschonden worden door andere landen, maar ook door, en in, Nederland zelf (Oomen, 2014).

Een inclusief nationaal burgerschapsideaal

De keuze van gemeente Amsterdam om in te zetten op Amsterdammerschap komt, schat ik in, voort uit de gedachte dat het ‘Nederlandschap’ controversiëler is dan het

stadsburgerschap van 'Amsterdammer'. We leven in een land waar al bijna een halve eeuw een stigmatiserend 'integratiedebat' wordt gevoerd en waar te vaak op weinig constructieve en discriminerende wijze onderscheid gemaakt wordt tussen 'normale' of 'echte' Nederlanders zonder migratieachtergronden en, kennelijk, minder normale of minder echte Nederlanders met migratieachtergronden (zie De Waal, 2021). De keuze het mijnenveld rondom 'Het Nederlandschap' te laten voor wat het is en uit te gaan van eigen kracht is daarom goed te begrijpen. Maar... Het is ook een keuze voor de minste weerstand. Een progressieve hoofdstad kan ook kiezen voor het laten horen van een idealistisch tegengeluid, onder meer in zijn burgerschapsonderwijs.

Een mogelijk tegenargument is dat een inclusief Amsterdammerschap propageren ook een vorm van verzet is, want het biedt een alternatief en een nieuw elan. Ik wil dan ook, nogmaals, benadrukken dat inzetten op Amsterdammerschap in principe een goede keuze kan zijn. Maar als Amsterdam zich *volledig* richt op het Amsterdammerschap, biedt dit meer kans aan andere stemmen het Nederlandschap te kapen. Door geen alternatieve en inclusieve benadering van het Nederlandschap uit te dragen, krijgen uitsluitende en discriminerende stemmen met betrekking tot Nederlandschap meer vrij baan. Het gevolg kan zijn dat het steeds gangbaarder wordt het Nederlandschap 'nativistisch' in te vullen, wat inhoudt dat het ingezet wordt om uit te drukken dat er in Nederland een 'oorspronkelijke' bevolking zou zijn, waar migranten en Nederlanders met een migratieachtergrond niet toe behoren (bv. Kesic & Duyvendak 2019). En dit maakt de kloof tussen het Amsterdammerschap en het Nederlandschap op de lange termijn alleen maar groter.

Die kloof bestaat momenteel al. Enerzijds benoemde ik al het politieke debat omtrent het Nederlandschap dat vaak een verschil tussen burgers met en zonder migratieachtergrond benadrukt, wat overigens vaak leidt tot electoraal succes (zie ook, SCP 2019). Anderzijds blijkt uit onderzoek dat Amsterdammers met een migratieachtergrond zich met regelmaat sterker met de stad Amsterdam identificeren dan met het land Nederland (bv. Mamadouh & Van der Welle, 2015). Dit betekent dus dat, bijvoorbeeld, Amsterdammers zich wel een 'Turkse Amsterdammer' voelen maar niet direct een 'Turkse Nederlander'. Sterker nog, onderzoek toont ook dat de term 'Nederlander' soms zelfs een negatieve associatie heeft, bijvoorbeeld onder jongeren (Van der Weerd, 2019). De oorzaken hiervoor zijn divers – uitsluiting, migratiegeschiedenissen, nationalisme van land van herkomst – en simpele analyses of oplossingen zijn er niet. Maar volgens mij heeft de gemeente Amsterdam hier wel

een rol te spelen. Iedereen moet uitgenodigd en aangemoedigd worden zich (ook) verbonden te voelen met het Nederlandschap en (ook) op nationaal niveau als gelijk burger politiek en maatschappelijk te participeren.

Natuurlijk, in een democratische rechtsstaat staat het iedereen uiteindelijk vrij zelf te bepalen in hoeverre zij zich identificeert met bepaalde burgerschappen en identiteiten. Dit geldt voor het Amsterdammerschap, het Nederlandschap, het EU-burgerschap, enzovoorts. Met andere woorden, je mag een Nederlander zijn die zich uitsluitend een Pool, Marokkaan, Amsterdammer of wereldburger *voelt*. Maar een democratische rechtsstaat heeft tegelijkertijd een bepaalde mate van betrokkenheid van haar burgers nodig om goed te kunnen functioneren. De overheid mag daarom in haar burgerschapsonderwijs (en breder) pogingen doen bepaalde niveaus van identificatie en kennis te bewerkstelligen.

Verschil stad en niet-stad

Het is een wereldwijde trend dat verschillen tussen stad en niet-stad toenemen. Dit speelt ook in Nederland en in Amsterdam, met toenemende segregatie en minder gelijke kansen als gevolg (bv. CBS, n.d.). Dit schuurt op zichzelf al met het uitgedragen ideaalbeeld van Amsterdam als uniek inclusieve en progressieve stad. De waarheid is dat wonen in Amsterdam steeds minder voor iedereen is weggelegd, onder meer door de hoge huur- en huizenprijzen en een te kort aan sociale huurwoningen. Het is nog niet volledig zo ver, maar Amsterdam beweegt zich onmiskenbaar in de richting dat het zijn van een Amsterdammer iets voor de sociaaleconomische 'elite' is.

Deze ontwikkeling kan ongelukkig gaan interacteren met het cultiveren van het stadsburgerschap. Een grote gemeente als Amsterdam investeert hier in, maar kleinere gemeenten niet. En hoewel alle Nederlanders bij gemeenteraadsverkiezingen kunnen stemmen, heeft dit als gevolg dat sommige Nederlanders wel een doorvoeld stadsburgerschap bezitten en andere Nederlanders niet, afhankelijk van waar ze wonen. Dit is niet per se problematisch, behalve als deze scheidslijn gaat samenvallen met veel diepere en grotere ongelijkheden tussen stad en niet-stad. Concreet zou dit inhouden dat het 'Amsterdammerschap' wordt gepromoot als een uniek bezit onder meer vanwege de inclusiviteit van de stad, maar dat de stadsmuren paradoxaal wel gesloten blijven voor sommigen die zich aangetrokken voelen tot de beloften van vrijheid en tolerantie die de stad uitdraagt. Mogelijk leidt dit ertoe dat Amsterdammers zich dan (nog meer) verheven voelen

en (nog) minder verbonden met niet-Amsterdam. En niet-Amsterdammers krijgen de boodschap achter net te vissen en voelen zich uitgesloten, niet alleen sociaaleconomisch maar ook qua status (bv. Lenard 2022).

Slot

Wat precies te doen met deze bevindingen? Nogmaals, volgens mij tonen ze niet aan dat het Amsterdammerschap terzijde geschoven dient te worden in het burgerschapsonderwijs in de hoofdstad. Een mogelijke oplossing om de geschetste drie nadelen tegen te gaan is om de andere burgerschappen die Amsterdammers ook bezitten simpelweg goed te benadrukken. In de onderwijsmaterialen en modules die ik heb gezien is dit onvoldoende het geval.

Een meer fundamentele oplossing en wijziging zou zijn om het Amsterdammerschap wel terug te laten komen in het Amsterdamse burgerschapsonderwijs, maar niet meer centraal te stellen. In plaats daarvan zou het centrale concept gewoonweg 'burgerschap' kunnen zijn (dus niet 'Amsterdammerschap in het onderwijs' maar 'Burgerschap in het onderwijs'). En vanuit dit primaat van burgerschap kan dan gekeken worden, en gewerkt worden, met alle lagen van het burgerschap dat Amsterdammers bezitten: stadsburgerschap, EU-burgerschap en, indien gewenst, wereldburgerschap.

Bronnen:

ADKS. (2019b). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs* (p. 154).

Amsterdam. (n.d.). *Burgerschap in de klas. Dat doen we samen* [Webpagina]. Sociaal Domein;

Gemeente Amsterdam. Retrieved January 26, 2022, from

<https://www.amsterdam.nl/sociaaldomein/onderwijs-leerplicht/burgerschap-klas/>

Amsterdammerschap in het onderwijs 2e voortgangsbrief. (n.d.). openresearch.amsterdam.

Retrieved February 10, 2022, from

<http://openresearch.amsterdam/nl/page/63807/amsterdammerschap-in-het-onderwijs-2e-voortgangsbrief>

Antwoord op vragen van het lid Bisschop over burgerschapsonderwijs, staten generaal, 2021-

2022. Aangangsel van de Handelingenm, nr. 2893

- Çankaya, S. (2020). *Mijn ontelbare identiteiten*. Bezige Bij b.v., Uitgeverij De.
- De Waal, T. (2019). *Tussen kwetsbaarheid en weerbaarheid: Over het belang van burgerschap*. Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- De Waal, T. (2021). *Integration Requirements for Immigrants in Europe: A Legal-Philosophical Inquiry*. Bloomsbury Academic.
- Eidhof, B. B. F. (2018). *Het Wilhelmus voorbij: Over het ontwikkelen van burgerschap in het onderwijs*. Van Gennep.
- Eidhof, B. B. F. (2020). *Handboek burgerschapsonderwijs: Voor het voortgezet onderwijs*. ProDemos.
- Eurydice. (2017). *Citizenship education at school in Europe, 2017*. [Website].
<https://op.europa.eu:443/en/publication-detail/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF>
- Hurenkamp, M., & Tonkens, E. H. (2021). *En nou mag ik even!: Burgerschap—Wat is het en wat kun je ermee?* Boom.
- Kešić, J., & Duyvendak, J. W. (2019). The nation under threat: Secularist, racial and populist nativism in the Netherlands. *Patterns of Prejudice*, 53(5), 441–463.
<https://doi.org/10.1080/0031322X.2019.1656886>
- Lenard, P. T. (n.d.). Urban Citizenship Threatens Democratic Equality. *Verfassungsblog*. Retrieved February 16, 2022, from <https://verfassungsblog.de/urban-citizenship-threatens-democratic-equality/>
- Loobuyck, P. (2022). *Burgerschap*. Boom uitgevers Amsterdam.
https://www.boomfilosofie.nl/product/100-10782_Burgerschap
- Mamadouh, V., & van der Welle, I. (2015). Religious and Territorial Identities in a Cosmopolitan and Secular City: Youth in Amsterdam. In S. D. Brunn (Ed.), *The Changing World Religion*

Map: Sacred Places, Identities, Practices and Politics (pp. 1013–1030). Springer Netherlands.

https://doi.org/10.1007/978-94-017-9376-6_52

Nieuwelink, H. (2020, November 7). Kritische kanttekeningen bij nieuwe wet

burgerschapsonderwijs. *StukRoodVlees*. <https://stukroodvlees.nl/kritische-kanttekeningen-bij-nieuwe-wet-burgerschapsonderwijs/>

Nussbaum, M. (2002). Education for Citizenship in an Era of Global Connection. *Studies in*

Philosophy and Education, 21(4), 289–303. <https://doi.org/10.1023/A:1019837105053>

Oomen, B. (2014). *Rights for Others: The Slow Home-Coming of Human Rights in the Netherlands*.

Cambridge University Press.

Statistiek, C. B. voor de. (n.d.). *Aantal miljonairs neemt zesde jaar op rij toe* [Webpagina].

Centraal Bureau voor de Statistiek. Retrieved February 9, 2022, from <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/47/aantal-miljonairs-neemt-zesde-jaar-op-rij-toe>

van de Weerd, P. (2019). “Those foreigners ruin everything here”: Interactional functions of

ethnic labelling among pupils in the Netherlands. *Journal of Sociolinguistics*, 23(3), 244–262.

Williams, M. S. (2003). Citizenship as Identity, Citizenship as Shared Fate, and the Functions of

Multicultural Education. In K. McDonough & W. Feinberg (Eds.), *Citizenship and Education in Liberal-Democratic Societies: Teaching for Cosmopolitan Values and Collective Identities*.

Oxford University Press.